

Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'undaki Karışık Lehçeliliğin Nedeni Üzerine

On the Cause of Dialect Mixing in 'Ali's Qissa'i Jûsuf

Samet Onur

Dr.

Kırklareli/Türkiye

e-posta samet.onur.yoruk@gmail.com

orcid 0000-0001-8675-9840

doi 10.54316/dilarastirmalari.1347980

Atıf

Citation

Onur, Samet (2023). Ali'nin Kıssa-i Yûsuf'undaki Karışık Lehçeliliğin Nedeni Üzerine. *Dil Araştırmaları*, 33: 177-190.

Başvuru

Submitted

22.08.2023

Revizyon

Revised

28.09.2023

Kabul

Accepted

16.10.2023

Çevrimiçi Yayın

Published Online

27.11.2023

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf'u* hem Doğu hem de Batı Türkçesi özellikleri göstermesi nedeniyle yaklaşık 200 yıldan beri Türkologların ilgisini celbetmeye devam etmektedir. Bugüne dek eserdeki karışık lehçeliliğin nedeni üzerine birçok farklı yorum yapılmıştır. Araştırmacıların kahir ekseriyeti eserde görülen Harezmi Türkçesi özelliklerine istinaden Ali'nin Harezmi bir Oğuz Türkü olduğunu ve eserini Türkistan'da yazdığını iddia etmişlerdir. Eserin Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçiş dönemini temsil ettikleri düşünülen "karışık dilli" eserlerden olduğunu savunan araştırmacılar da olmuştur. Bu çalışmada, *Kıssa-i Yûsuf'ta* görülen Doğu Türkçesi bilhassa da Harezmi Türkçesi unsurlarının, XIII. yüzyıldan kalma eski unsurlar olmadığına işaret edilmiştir. Bu unsurlar, XVII ve XIX. yüzyıllar arasında İdil boyunda yazılan eserlerde görülen yani Eski İdil Türkçesinde muhafaza edilmiş olan Harezmi Türkçesi unsurlarından ibarettir ve *Kıssa-i Yûsuf'a* müstensihler tarafından dâhil edilmişlerdir. Aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazılıp İdil boyunda müstensihlerin Harezmi Türkçesi unsurları dâhil ettikleri *Kesikbaş Kitabı* ile *Ana ve Oğul Destânı* gibi karışık lehçe özellikleri gösteren başka metinler de mevcuttur. Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf'undaki* karışık lehçeliliğin nedeni doğrudan doğruya İdil boyundaki müstensihlerdir.

Anahtar Kelimeler: Kıssa-i Yûsuf, Harezmi Türkçesi, Eski Oğuz Türkçesi, karışık dilli eserler, İdil boyu

ABSTRACT

'Ali's work called *Qissa'i Jûsuf* continues to attract the attention of Turcologists for nearly 200 years because it shows the linguistic features of both Eastern Turkish and Western Turkish.

To date, many different interpretations have been made on the cause for the dialect mixing in the work. The majority of the scholars claimed that 'Ali was an Oghuz from Khwarezm and wrote his work in Turkestan, based on the Khwarezmian Turkish features seen in the work. There were also scholars who argued that the work is one of the "mixed-language texts", which are thought to represent the transition period from the Karakhanid Turkish to the Old Oghuz Turkish. In this study, it has been pointed out that the Eastern Turkish elements seen in *Qissa'i Jūsuf*, especially the Khwarezmian Turkish elements, are not old elements from the 13th century. These elements are Khwarezmian Turkish elements that appear in works written in the Volga region between the 17th and 19th centuries and they were added in *Qissa'i Jūsuf* by copyists. There are other texts, such as *Kisekbash* and *Ana ve Ogul*, which were originally composed in the Old Oghuz language and show elements of Khwarezmian Turkish due to copyists from the Volga region. The dialect mixing in the 'Ali's *Qissa'i Jūsuf* was caused by the copyists.

Keywords: *Qissa'i Jūsuf*, Khwarezmian Turkish, Old Anatolian Turkish, mixed-language texts, Volga region

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

The work titled *Qissa'i Jūsuf*, written by a poet named 'Ali in the first half of the 13th century, continues to attract the attention of Turkologists from all over the world for about 200 years due to its mixed-language features. It is not known where 'Ali lived and where he composed his work. The majority of the scholars have claimed that Ali was an Oghuz from Khwarezm and wrote his work in Turkestan based on the features of Khwarezmian Turkish which are seen in the work. This article focuses on the cause of dialect mixing in *Qissa'i Jūsuf*.

Research Problem

Qissa'i Jūsuf's language has features of both Old Oghuz Turkish and Khwarezmian Turkish. However, the Old Oghuz Turkish elements in the work are much more numerous. In the 13th or 14th century, it is not possible to find so many Oghuz elements in any work written in Khwarezmian Turkish as in this one. It should be explained why the language of the work is very different from other Khwarezmian Turkish works. The Khwarezmian Turkish words that appear in the work, which are thought to be old words from the 13th century, are as follows: *adağ*, *edgü*, *id-*, *İdi*, *keğin*, *kağgu*, *kağgur-*, *yığ*, *yığlandur-*. On the other hand, the following words always appear in the work with the shift /*đ*/ > /*y*/: *ayır-*, *boy*, *çıyan*, *eyer*, *kèy-*, *qoy-*, *öyle*, *toy-*, *uy-*, *uyu-*, *yayıl-*. It needs to be explained why /*đ*/ is only preserved in certain words.

Literature Review

Many explanations have been proposed to explain the dialect mixing in the work. There are also many different guesses as to where the work was written. The first explanation was held by many scholars, such as Houtsma, Köprülü, Caferođlu, Ligeti, Bodrođligeti, Tenishev, Nadjib, Borovkov, Gülensoy and Yaman. These scholars proposed that 'Ali was an Oghuz and *Qissa'i Jūsuf*'s was written in Turkestan (Khwarezm), based on the Khwarezmian Turkish elements seen in the work. The second proposed explanation has been that the language of this work represents the transition from Karakhanid Turkish to Old Oghuz Turkish. This view was defended by Mansurođlu and Korkmaz. The third explanation was propounded by Brockelmann. He proposed that the number of Oghuz elements in the work, both lexical and

morphological, is much higher and *Qissa'i Jûsuf* is the oldest work of Ottoman literature. The fourth explanation is that *Qissa'i Jûsuf* was written in the Volga region and it was the first work of Bulgar-Tatar literature. According to this view defended by Tatarstan researchers such as Marjani, Ganieva, Bashirova, one of the written language variants during the Bulgarian Khaganate period had the characteristics of both Oghuz Turkish and Eastern Turkish, and *Qissa'i Jûsuf* was written in this language. The fifth explanation was propounded by Quliyev. According to Quliyev, the work has many features of Azerbaijani Turkish and is the first work of Azerbaijani literature.

Methodology

In this article, it has been pointed out that the elements of Eastern Turkish, especially Khwarezmian Turkish, seen in *Qissa'i Jûsuf* are not old elements dating from the 13th century. These elements are Khwarezmian Turkish elements found in the works written in the Volga region between the 17th and 18th centuries, i.e., retained in "Old Volga Turkish", and were added in *Qissa'i Jûsuf* by the copyists. This result was obtained using comparative-historical methods. There are also other mixed-language texts that, such as the Kisekbash and the Ana ve Ogul, which were originally composed in Old Oghuz Turkish, but in which copyists from the Volga region added elements of Khwarezmian Turkish. Moreover, it is possible to find all the words with /d/ seen in *Qissa'i Jûsuf* in many works written in the Volga region between the 17th and 19th centuries and all copies of the *Qissa'i Jûsuf* were copied in the Volga region during this period.

Conclusions

The strong and long-lasting influence of Khwarezmian Turkish in the Volga region, which lasted until the 19th century, has been overlooked, and this has misled scholars as to the cause of the dialect mixing in *Qissa'i Jûsuf*. Explanations such as that *Qissa'i Jûsuf* was written in Turkestan (Khwarezm) or that it represents the transition from Karakhanid Turkish to Old Oghuz Turkish or that it is the first work of Tatar literature do not reflect the truth. *Qissa'i Jûsuf* was originally composed in Old Oghuz Turkic, and elements of Eastern Turkish and especially Khwarezmian Turkish were added to the work by copyists in the Volga region, i.e., the dialect mixing in the work was caused by the copyists.

0. Giriş

Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'u, Türk edebiyatının Yusuf ve Züleyha konulu ilk eseri olarak kabul edilmektedir. Eser dörtlükler hâlinde ve 12'li (4+4+4) hece ölçüsüyle oluşturulmuştur. Köprülü'ye göre *Kıssa-i Yûsuf* hikmet tarzında yazılmıştır ve eserin müellifi Ali bir Yesevi takipçisidir (Köprülü 1980: 235). Eserin nüshalarında telif tarihi olarak ekseriyetle H 630 (M 1233) yılı görülmektedir. Bununla beraber bazı nüshalarda bu tarih H 609 (M 1212) olarak karşımıza çıkar (Cin 2011: 60; KÜ 79b). Eserin müellifi Ali'nin kim olduğuna, nerede ve ne zaman yaşadığına dair herhangi bir tarihî kayıt mevcut değildir. Türkmen kaynaklarında *Kıssa-i Yûsuf*'un müellifi Harezmi'de doğup Ürgenç medreselerinde müderrislik yapmış Türkmen şairi Ali Mihrhocaoğlu olarak kabul edilmektedir. Tatar kaynaklarında ise Kul Ali adıyla anılan müellifin İdil Bulgar Hanlığı hükümdarı Abdullah Han'ın torunu olan Mirhacı'nın oğlu olduğu, İdil boyunda doğduğu ve Harezmi'ye giderek uzun yıllar burada müderrislik yaptığı kabul edilmektedir. Her iki rivayet de Taceddin Yalçigul'un 1805 yılında yazdığı *Tevârih-i Bulgariye* adlı eserde verdiği hayalî şecereye dayanmaktadır (Usmanov 1972: 165-166; Cin 2011: 59).

Kıssa-i Yûsuf'un hemen hepsi İdil boyunda XVIII-XIX. yüzyıllarda istinsah edilmiş çok sayıda nüshası mevcuttur. Kazan'da 130, Petersburg'da 10; Ufa, Dresden, Berlin, Bakü ve Ankara'da birer nüsha tespit edilmiştir. Dresden, Berlin ve Bakü nüshaları da Kazan menşelidir (Beşirova 2015: 243). 06 Mil Yz A 7522/2 arşiv numaralı Millî Kütüphane nüshasında /ş/ ~ /ç/ nöbetleşmesi dikkat çekmektedir (Cin 2011: 82-85). Bu fonetik hadise Kırım-Tatar Türkçesinin Kuzey ağzında görülür (Aydın ve Adzhumerov 2014: 213). Bu nüshada Kazan nüshalarında görülen üç noktalı vav (ﻝ) harfi de kullanılmamıştır. Millî Kütüphane nüshası kuvvetle muhtemel Kırım'da istinsah edilmiştir.

1. Kıssa-i Yûsuf'un Dili ve Yazıldığı Yer Üzerine Görüşler

Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'undan ilk olarak 1831 yılında Dresden Kraliyet Kütüphanesindeki el yazmalarının kataloğunu hazırlayan Fleischer bahsetmiş ve eserin dilinde Tatar ve Oğuz Türkçesi özellikleri görüldüğüne dikkat çekmiştir (1831: 72).

Şihabüddin Mercani, 1897 yılında yayımlanan *Müstefâdü'l-ahbâr fî-Ahvâli Kazan ve Bulgar* adlı eserinde *Nehcü'l-Ferâdis* ve *Nasîhatü's-Sâlihîn* ile beraber zikrettiği *Kıssa-i Yûsuf*'u İdil Bulgarlarına atfetmiş ve bu eserlerin Osmanlı, Çağatay, Türkmen ve Kazakistan lisanlarından farklı özellikler gösterdiğini belirtmiştir (1897: 13).

Houtsma, 1889 yılında yayımlanan makalesinde Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun dilinin *Kutadgu Bilig* ve *Kısas-ı Rabgûzî* ile aynı olduğunu ve bu eserin Türkistan'da muhtemelen de Buhara'da yazılmış olduğunu iddia etmiştir (1889: 73).

Yine 1889 yılında Berlin Kütüphanesindeki Türkçe el yazmalarının kataloğunu hazırlayan Pertsch *Kıssa-i Yûsuf*'un Tatar lehçesiyle yazıldığını iddia etmiştir (1889: 359).

1917 yılında yayımlanan makalesinde eseri ayrıntılı şekilde inceleyen Brockelmann (1917) ise gerek leksikolojik gerekse morfolojik bakımdan Oğuzca unsurların çok daha fazla olduğuna işaret ederek *Kıssa-i Yûsuf*'u Osmanlı edebiyatının en eski örneği olarak göstermiştir.

Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi* adlı eserinde bir taraftan “eski Doğu Türkçesi” bir taraftan da Batı Türkçesi özellikleri gösterdiğini belirttiği *Kıssa-i Yûsuf*'un Harezmi sahasında yazıldığını veya eserini başka bir yerde yazmış olsa bile Ali'nin Harezmi bir Oğuz Türkü olduğunu iddia etmiştir (1980: 235-236).

Caferoğlu da “Müşterek Orta Asya Türkçesinin en çok karışık şiveli” olarak tavsif ettiği *Kıssa-i Yûsuf*'u Harezmi'nin Oğuzlarla meskûn bir bölgesinde, Oğuz Türkçesi tesiri altında yazılmış bir eser olarak kabul etmiştir (2000: 141).

Mansuroğlu, Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unda Oğuz Türkçesi özelliklerinin yanında Eski Türkçenin devamı sayılabilecek bazı özellikler de bulunduğunu belirterek

onu Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçiş dönemini temsil ettikleri iddia edilen “karışık dilli eserler” arasına dâhil etmiştir (1960: 373).

Bodrogligeti, Lajos Ligeti'nin çeşitli lisani ölçütlere dayanarak Ali'nin eserinin Harezmi Türkçesi eserleri arasında yer aldığını kanıtladığını ve eserin edebî özelliklerinin de aynı noktaya işaret ettiğini belirtmiştir. Ona göre de Ali'nin eseri Eski Türkçenin edebî geleneklerinin muhafaza edildiği Altınordu - Harezmi sahasında yazılmıştır (1966: 97).

Saadet Çağatay, eserin dili ve sahası noktasında kesin hüküm vermekten kaçınmakla beraber *Kıssa-i Yûsuf*'ta /d/ sesinin bir çok yerde görülmesini eski şekillerin muhafaza edildiğine ve eserin bu sesin henüz /y/'ye dönmediği bir devir ve muhitte yazıldığına açık deliller olarak kabul etmiştir (1977: 98-99).

Zeynep Korkmaz, *Kıssa-i Yûsuf*'taki lehçe karışıklığının müstensihlerden kaynaklanmadığını, eserin yazıldığı devrin genel dil yapısı yapısıyla ilgili organik bir karışıklık olduğunu iddia etmiştir. Ona göre bu gibi eserler Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçiş dönemini temsil etmektedirler (1974: 46).

Tenişev eserdeki /d/ sesi barındıran Türkçe sözcüklere ve bazı başka filolojik delillere istinaden *Kıssa-i Yûsuf*'ta kesin olarak Harezmi Türkçesi tesiri olduğunu belirtir (1987: 270). Ona göre *Kıssa-i Yûsuf*'ta en alt katman olarak Harezmi Türkçesi ve Oğuz Türkçesi unsurları bir arada bulunur. Kazan Tatar Türkçesi unsurları ise eserin İdil boyunda çok rağbet görmesi nedeniyle müstensihler tarafından metne dâhil edilmişlerdir. Tenişev eserin XIII. yüzyıl başlarında yazılmış olması nedeniyle Harezmi Türkçesi özellikleri göstermesinin şaşırtıcı olmadığını belirtmiş ve eserde Harezmi Türkçesi özellikleri görülmesine istinaden Brockelmann'ın eseri Anadolu menşeli göstermesine itiraz etmiştir. Ona göre de Ali'nin eseri Türkistan'da Harezmi'nin kuzeyinde yazılmıştır (1987: 272-273).

Emir Nadjib de Oğuz-Kıpçak eseri olarak telakki ettiği *Kıssa-i Yûsuf*'un Harezmi'de yazıldığını düşünmüş, eserdeki yoğun Oğuzca tesirinin de Ali'nin Oğuzlar arasında uzun süre yaşamış olmasından kaynaklanabileceğine dikkat çekmiştir (1989: 79).

Doerfer, *Kıssa-i Yûsuf*'un muhtemelen Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olduğunu ve müstensihler nedeniyle Oğuz Türkçesi tesirine maruz kaldığını iddia etmiştir (1977: 132).

Borovkov, Brockelmann'ın *Kıssa-i Yûsuf*'u gereksiz bir acelelikle Türkiye Türkçelerinin edebî eserleri arasına kattığını ancak bu eserin Türkistan kökenli olduğuna artık hiç kimsenin şüphe duymadığını ifade etmiştir (2002: 24).

Tuncer Gülensoy, *Kıssa-i Yûsuf*'ta Hakaniye Türkçesi ile Oğuz ve Kıpçak Türkçelerine ait özellikler bulunduğunu ve buradan hareketle müellif Ali'nin XII. yüzyılın sonlarıyla XIII. yüzyılın ilk yarısında Harezmi çevresinde yaşamış olduğunun söylenebileceğini belirtmiştir (1989: 379).

Bedri Sarıca Türkistan'dan Anadolu'ya gelen müelliflerin burada kalabalık Oğuz Türkleriyle karşılaştıklarını, böylece bir lehçe karışıklığının ortaya çıktığını ve bu

müelliflerin eserlerine hem Doğu hem de Batı Türkçesi özelliklerini yansıttıklarını belirtmiştir. Sarıca *Kıssa-i Yûsuf*'u da bu eserlerden biri olarak kabul etmiştir (1994: 128).

Ali Cin “karışık dilli” eserler içerisinde özel bir yeri olduğunu düşündüğü *Kıssa-i Yûsuf*'un XIII. yüzyıl Türk dünyasındaki siyasi hareketlilik, ekonomik ve kültürel karışıklık içerisinde Dede Korkut Hikâyeleri gibi halk arasında uzun süre sözlü gelenekte yaşatıldıktan sonra yazıya geçirildiğini iddia etmiştir (2011: 157).

Kıssa-i Yûsuf'un Dresden nüshası üzerine doktora tezi hazırlayan Hakan Yaman, Ali'nin eserini Doğu Türkçesi konuşulan bir coğrafyada yazdığı ve eserin sonradan Batı Türklük sahasına geldiği kabul edildiği takdirde eserde görülen karışık lehçeliliğin izah edilebileceğini belirtmiştir (2005: 96-97).

İlkin Kuliyev dil özelliklerinden hareketle *Kıssa-i Yûsuf*'u Azerbaycan Türkçesinin ilk edebî eserlerinden biri olarak kabul etmiştir (2011: 32).

Tataristan'da yapılan çalışmalarda ise *Kıssa-i Yûsuf* ekseriyetle İdil Bulgarlarından kalma bir eser olarak telakki edilmiş hatta Tatar edebiyatının ilk eseri olarak kabul edilmiştir (Ganiyeva 1988: 170; Beşirova 2015: 7; İbrahimov 2019: 506).

2. Kıssa-i Yûsuf'taki Karışık Lehçeliliğin Nedeni

Bir önceki bölümde görüldüğü üzere Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun nerede yazıldığı ve neden karışık lehçe özellikleri gösterdiği noktasında birçok farklı görüş ileri sürülmüştür. Eserin Harezmi'de yazıldığını ve Ali'nin Harezmi bir Oğuz Türkü olduğunu savunan araştırmacıların temel dayanak noktası *Kıssa-i Yûsuf*'ta karşımıza çıkan Harezmi Türkçesi unsurlarıdır. Bu unsurlar eserin Harezmi'de yazıldığını kabul eden tüm araştırmacılar tarafından XIII. yüzyılda yazılan müellif nüshasından kalan eski şekiller olarak telakki edilmişlerdir. Bu ön kabulün nedeni, ilk olarak 1928 yılında Samoyloviç tarafından ortaya atılıp 50'li ve 60'lı yıllarda Eckmann'ın çalışmalarıyla genel kabul gören ve Harezmi Türkçesini Hakaniye Türkçesi ile Nevâyî Türkçesi arasında, XIII-XIV. yüzyıllarda varlık göstermiş bir “geçiş dili” olarak kabul eden teoridir (Samoyloviç 1941: 91; Eckmann 2014: 1). Bu teoriye göre Harezmi Türkçesi Timürlüler zamanında yerini kendisinden çıkmış olan “Çağataycaya” bırakmak üzere sönüp gitmiş ve “Çağatayca” İdil boyunda yaşayan Müslüman Türkler tarafından da XVI. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar ortak yazı dili olarak kullanılmıştır (Eckmann 1960: 41; Eckmann 2014: 1). Ne var ki İdil boyunda XVI. yüzyılda yazılan *Nasihâtü's-Sâlihîn, Sıfatü'l-Kıyâmet, Münebbihât Tercümesi, Nûr-i Sudûr, Tuhfe-i Merdân, Hikâyet-i Bî-namâz, Kıssa-i Hubbî Hoca* gibi eserlerde Harezmi Türkçesinin doğrudan doğruya devamı sayılabilecek bir dil kullanıldığı görülmektedir (Onur 2021). XVII. yüzyıla gelindiğinde ise İdil boyunda yazılan eserlerde oldukça güçlü şekilde Osmanlı Türkçesi tesiri göze çarpar. XVIII. yüzyılda Nevâyî Türkçesi unsurları ve mahallî unsurlar da artmaya başlar. İşte İdil boyunda Harezmi Türkçesi temelinde gelişip farklı prestij lehçeleri ile mahallî unsurların

da tesirinde kalan ve XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında ortak yazı dili olarak kullanılan “Eski İdil Türkçesi” olarak adlandırdığımız bu edebî dilde de Harezmi Türkçesinin birçok karakteristik özelliği XIX. yüzyıla dek muhafaza edilmiştir.

Kıssa-i Yûsuf'ta karşımıza çıkan en belirgin Harezmi Türkçesi unsurları /d/ sesi barındıran Türkçe sözcüklerdir. Araştırmacıların bu sözcükleri XIII. yüzyıldan kalma Harezmi Türkçesi unsurları hatta Eski Türkçe veya Hakaniye Türkçesi unsurları olarak ele aldıkları görülmektedir (Çağatay 1977: 99; Tenişev 1987: 270; Caferoğlu 2000: 138; Uyğur 2003: 32; Yaman, 2005: 53; Beşirova 2015: 265; Bakirov 2022: 30). *Kıssa-i Yûsuf* üzerine yapılan çalışmalarda görülen /d/ sesi barındıran Türkçe sözcükler şunlardır: *adağ* (B 1092, D 1080), *êdgü* (B220, D 100), *id-* (B 1718, D 1722), *İdi* (B 51, D 1625), *kağgu* (B 234, D 234), *kağgur-* (B 1045), *keğin* (B 2049, D 1807), *yıd* (B 4575), *yıdlandur-* (D 293)

Bununla beraber metinde *ayır-* (D 2426), *boy* (D 1402), *çıyan* (D 480), *eyer* (D 3265), *kây-* (D 566), *ko-y-* (D 63), *öyle* (D 4729), *toy-* (D 3170), *uy-* (D 372), *uyu-* (D 90), *yayı-* (D 778) gibi sözcükler sadece /y/'li şekilleriyle tanıklanmaktadır. Bu noktada mühim bir soru ile karşı karşıya kalmaktayız: Şayet *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan /d/'li sözcükler XIII. yüzyılda yazılan müellif nüshasından kalma eski şekiller ise /d/ sesi niçin sadece *adağ*, *êdgü*, *id-*, *İdi*, *keğin*, *kağgu*, *kağgur-*, *yıd* ve *yıdlandur-* sözcüklerinde karşımıza çıkmaktadır? Bu sorunun cevabı yukarıda kısaca değindiğimiz Eski İdil Türkçesinde mahfuz kalan Harezmi Türkçesi unsurlarında gizlidir. *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan /d/'li sözcüklerin tamamını İdil boyunda XVII. yüzyıl ile XIX. yüzyıl arasında yazılmış Mevla Kulu hikmetleri (XVII. yy.), *Defter-i Çingiznâme* (XVII. yy.), Abdülmennan Müslimoglu'nun şiirleri ve Rahimkul Ebubekiroğlu'nun mensur metni (XVIII. yy.), *Karışık Lehçeli Vatikan Yazması* (XVIII. yy.), *Risâle-i Azîze* (XVIII. yy.) ve *İmân Ma'nâsı ve hem Faziletleri* (XIX. yy.) gibi eserlerde görmek mümkündür. *ayır-*, *boy*, *çıyan*, *eyer*, *kây-*, *ko-y-*, *öyle*, *toy-*, *uy-*, *uyu-*, *yayı-* gibi sözcükler ise Eski İdil Türkçesinde de sadece /y/'li şekilleriyle tanıklanırlar. Bir başka ifadeyle *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan /d/'li sözcükler XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller değil XVII-XIX. yüzyıllar arasında İdil boyunda yazılan birçok telif eserde de karşımıza çıkan ve bizzat müstensihler tarafından bu dönemde metne dâhil edilmiş olan sözcüklerdir. Aşağıda mezkûr sözcüklerin XVII-XIX. yüzyıllar arasında Eski İdil Türkçesiyle yazılan telif eserlerdeki kullanım örnekleri gösterilmiştir:

- **adağ:**

adağınġ ejdehâ ağzına tuş eylese (RA 175)

adağı tofrağını alıp yüzlerine közlerine sürterler (VY 70a/02)

- **êdgü:**

sendin baŋa êdgü yolnu aŋlamak / sendin olur êdgü yolnu yollamak (AŞ 68a/10-11)

ümme-lerninġ êdgü bolmağı dîn birle-dür (RA 24)

Allâhu te'âlâ anınġ için kâmil êdgülik yazar (İM 8)

- **id-:**

bir eki üç kiři idüñgiz (DÇ 12a/09)

emrini ayğuçı iddi Ehad (AŞ 82a/10)

Yār mañga bölek idmiş akça yavlık (MH)

- **İdi:**

bu sözüm-ning rāstlıkına güvāhim İdi 'azze ve celle özidir (RA 24)

Rahmān İdim ustağ kapuğın açmış erken (MH)

- **kağgu:**

kağgusı katıg boldı (VY 74a/08)

- **kağgur-:**

dünyā kayğusı üçün kağgurup āhıret mülkidin kuruğ kalmağul (RA 114)

- **keğin:**

bir neçe rüzgār keçürdükdin keğin (RM 08a/4-6)

toğmışda keğin uluğ-luğa tēggey-men (VY 72b/16-73a/01)

Bu süre indükden keğin ol hülkdin tevbe eyledi (RA 132)

- **yıd / yıdla-:**

hüb yıd kerek bolsa andın hüb yıdlar koğular çıkar erdi (RA 13)

nerse yıdlamağ üçün (VY 66b/08)

Kıssa-i Yūsuf nüshalarında üç noktalı vav (ﻯ) harfiyle yazıldıkları görülen sözcüklerin de XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olarak telakki edildikleri görülmektedir (Yaman 2005: 45). Üç noktalı vav (ﻯ) harfi, üç noktalı fe (ف) harfinin İdil boyunda yazılan eserlerde görülen muadilidir. Üç noktalı fe harfi ilk olarak XI. yüzyılın ortalarında İrani dillerle yazılmış el yazmalarında görülmektedir. İslamiyete intisap ettikten sonra Arap harflerini kullanmaya başlayan İrani halklar kendi dillerinde bulunup Arapçada bulunmayan bazı sesler için yeni harfler türetmişlerdir. Üç noktalı fe harfi bu süreçte Arap alfabesindeki fe (ف) harfine iki nokta eklenerek türetilmiştir (Orsatti, 2019: 42). İslamiyet'e intisap eden Türkler de İrani halkların tecrübelerinden faydalanarak bu harfi Türkçe sözcüklerin yazımında kullanmaya başlamışlardır. *Dīvānu Lugāti't-Türk*'te Hakaniye Türkçesinde üç noktalı fe harfiyle temsil edilen sesin Arap fe'si ile gerçek be arasında bir ses olduğu ve Oğuzlar ile onları takip edenlerin bunu waw'a (و) çevirdikleri belirtilmiştir (Ercilasun ve Akkoyunlu, 2014: 12). Buna göre Hakaniye Türkçesinde üç noktalı fe harfiyle temsil edilen ses dış-dudak ve'si, Oğuz Türkçesindeki waw ile temsil edilen ses ise Türkmen Türkçesinde bugün de mevcut olan çift dudak we'si olmalıdır (Şahin 2017). Bu bağlamda değerlendirildiğinde Nevâyî ile beraber Türkistan'da üç noktalı fe harfinin yerini waw harfine bırakması da bir fonetik değişime değil eski imla geleneğinin terk

edilmesinden kaynaklı bir imla değişimine işaret etmektedir. Zira Arap harfleriyle yazılan Farsça metinlerde de ilk dönemlerde görülen üç noktalı fe harfinin yerini sonradan waw harfinin aldığı görülmektedir (Sedighi ve Shabani-Jadidi 2018: 35). İdil boyunda ise Harezmi Türkçesi imla geleneğine bağlı kalınarak hem üç noktalı fe harfi hem de ondan geliştirilen üç noktalı vav harfi XIX. yüzyıla dek muhafaza edilmiştir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla üç noktalı vav harfinin kullanıldığı en eski metin, *Kıssa-ı Rabgûzî*'nin Rusya Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsünde C 245 arşiv numarasıyla saklanan ve M 1560 yılı civarında istinsah edilmiş olan nüshasıdır (Boeschoten ve O'kane, 2015: XXIII, XXVI). İdil boyunda XVII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yazılan hemen her metinde Eski İdil Türkçesinin karakteristik bir imla özelliği olarak bu harfi görmek mümkündür. Bu çerçevede *Kıssa-i Yûsuf* nüshalarında üç noktalı vav ile yazılan *ev* (B 4685), *savçı* (D 3508), *sev-* (D 220), *yavlağ* (D 218), *yavuz* (B 591) vb. sözcüklerin de XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olmadıklarını söylemek mümkündür.

Tenişev *Kıssa-i Yûsuf*'ta görülen ve Harezmi Türkçesi özellikleri olarak kabul ettiği dil özelliklerini ayrıntılı şekilde ele almıştır (Tenişev 1987: 270-271). Ne var ki Tenişev'in üzerinde durduğu *men* zamiri, $\{+GA\}$ yönelme durum eki, $\{+nI\}$ belirtme durum eki, $\{+dIn\}$ ayrılma durum eki, *er-* ek fiili gibi unsurların hemen hepsi Harezmi Türkçesinin ayırt edici özellikleri değil genel olarak Doğu Türkçesi unsurlarıdır. Tenişev'in dikkat çektiği özelliklerden sadece $\{-(y)Ur\}$ geniş zaman eki karakteristik bir Harezmi Türkçesi özelliği olarak değerlendirilebilir (Eckmann 1958: 124). Bununla beraber ünlüyle biten fiillerden sonra gelen bu ek de Eski İdil Türkçesinde muhafaza edilen Harezmi Türkçesi unsurlarından biridir ve İdil boyunda yazılan eserlerde XIX. yüzyıla dek kullanılmıştır:

ündeyür (VY 72b/02), *tâyürler* (VY 70a/07), *birleyürler* (VY 67b/11),
dâyürler (RA 149), *tileyürler* (EF 6)

Görüldüğü üzere Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun hemen hepsi XVIII-XIX. yüzyıllarda İdil boyunda istinsah edilmiş olan nüshalarında karşımıza çıkan ve XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olarak telakki edilen Harezmi Türkçesi unsurları, aslında yazmaların istinsah edildiği dönemde Eski İdil Türkçesinde mahfuz olan Harezmi Türkçesi unsurlarından ibarettir. Ali'nin eseri esasen Eski Oğuz Türkçesi özellikleri göstermektedir (Caferoğlu 2000: 141). Eserdeki Oğuzca unsurlar birçok farklı çalışmada defaatle ele alındığı için burada tekrar üzerinde durulmayacaktır (Brockelmann 1917; Çağatay 1977: 98-99; Tenişev 1987: 271-272; Kulişev 2011). *Kıssa-i Yûsuf*'taki baskın Oğuzca özelliklerle beraber görülen ve eserin "karışık dilli eserler" kategorisine sokulmasına neden olan Doğu Türkçesi özellikleri ise şunlardır: Söz başında $\{b-\} > \{m-\}$ değişimi görülen *men*, *min-*, *munlar* gibi sözcükler tanıklanması, söz başında $\{t-\}$ sesinin muhafaza edildiği *tag*, *tê-*, *toğrı* gibi sözcükler tanıklanması, söz başında $\{b-\}$ sesinin muhafaza edildiği *bar*, *bar-*, *bêr-* gibi sözcükler tanıklanması, *bol-* fiilinin tanıklanması, birden fazla heceli sözcüklerde iç seste ve son seste $\{g\}$ sesinin korunması, $\{+nI\}$ yükleme durum eki, $\{+dIn\}$ ayrılma durum eki ve $\{+nIng\}$ ilgi ekinin tanıklanması. Ne var ki metinde Doğu Türkçesi özellikleri gösteren örneklerin sayısı Oğuzca özellikler gösteren örneklere nazaran çok daha azdır (Uygur 2003: 20-21; Cin 2011: 154-157). Bu Doğu Türkçesi özelliklerinin de

metinde tanıklanan /d/’li sözcükler gibi aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir metne müstensihler tarafından İdil boyunda dâhil edildiklerini söylemek mümkündür.

2.1. Eski Oğuz Türkçesinden Eski İdil Türkçesine Aktarılan Metinler

Ali’nin *Kıssa-i Yûsuf*’u gibi aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazılıp İdil boyunda müstensihlerin elinde karışık lehçeli hâle gelen başka metinler de mevcuttur. Üstelik bu metinlerde de tıpkı *Kıssa-i Yûsuf*’ta olduğu gibi Harezmi Türkçesi unsurları görülmektedir. Mesela *Ana ve Oğul Destâni* olarak bilinen eser bunlardan biridir. Tataristan’da yapılan çalışmalarda *Ana ve Oğul Destâni* da *Kıssa-i Yûsuf* gibi İdil Bulgar Hanlığı zamanına tarihlendirilmektedir (Beşirova 2015: 7; Bakirov 2022). Metinde hem Doğu hem de Batı Türkçesi özellikleri görülmesi ve *adağ*, *édgü* gibi Harezmi Türkçesi unsurları tanıklanması araştırmacıların bu eseri XIII. yüzyıla tarihlendirmelerine neden olmuştur (Beşirova 2015: 265). Hâlbuki *Ana ve Oğul Destâni*’nin karışık lehçe özellikleri göstermesinin ve /d/’li sözcükler ihtiva etmesinin nedeni, bu eserin Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış *Hatun Destâni*’nin Eski İdil Türkçesine aktarılmasıyla oluşturulmuş olmasıdır:

Tablo 1. *Hatun Destâni* ve Eski İdil Türkçesine Aktarımı

Eski Oğuz Türkçesi (Köktekin 1999; Taşkesenlioğlu 2019)	Eski İdil Türkçesi (Kol. 39, Liste 1, Nu. 3524)
Varıdı Ka’be şehrinde bir hatun Dünyâyı virüp âhireti almış şatun (01)	Var édi Ka’be şehrinde bir hatun Dünyâsın bérüp âhiretni aldı satun (01)
Dünyâsını âhirete satmışdı Eyü [ad] ile ‘âlemi dutmışdı (02)	Dünyâsın âhiretge satmış édi Édgü at birle dünyâni dutmış édi (02)
Eyü [ad] ile yürürdi ol fakîr Yavuz adlu iki cihânda haķîr (03)	Yavuz atlığ éki cihânda haķîr Édgü at birle yörür édi ol fakîr (03)
Namâzını kaźâyâ kıomazıdı Hiç kimseniň ‘aybını dimezidi (04)	Namâznı kaźâyâ kıoymaz édi Kimse-ning ‘aybını hem demez édi (04)
Hızır İlyâs gelür-idi kıatına Didiler müştâķ-idi şöhbetine (05)	Hızır İlyâs kelür édi kıatına Körmekke müştâķ édi şöhbetine (05)
...	...

İdil boyunda *Késikbaş Kitâbi* veya *Başlagalı* adlarıyla bilinen eser de karışık lehçe özellikleri göstermekte ve *Kıssa-i Yûsuf*’ta gördüğümüz /d/’li sözcüklerin neredeyse hepsini ihtiva etmektedir. Mercani *Nehcü’l-Ferâdis*, *Nasihatü’s-Sâlihîn* ve *Kıssa-i Yûsuf* ile beraber bu eseri de İdil Bulgarlarına atfetmiştir (Şihabüddin Mercani 1897: 13). Tenişev, Abilov, Tahircanov ve Minnegilov gibi

araştırmacılar ise bu eseri XIII-XIV. yüzyılda Altınordu sahasında yazılmış bir eser olarak kabul etmişlerdir (Tenişev 1987: 274; Beşirova, 2015: 286). Tataristan'da yapılan çalışmalarda *Kesikbaş Kitâbı*'nın XV. yüzyılın ikinci yarısında Kirdeci Ali tarafından Eski Oğuz Türkçesine aktarıldığı iddia edilmektedir (Beşirova, 2015: 287). Ne var ki iki metin mukayese edildiğinde bu iddianın doğru olmadığı görülmektedir. Mesela Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan metindeki *viribi-* (110) fiili İdil boyunda yayılan metinde *bërip id-* (88) şeklinde karşımıza çıkar. Hâlbuki bu terkip Harezm Türkçesinde *bërip id-* şeklinde değil *idi bër-*, *ide bër-* veya *idü bër-* şeklinde kurulmaktadır (Demiral 2012: 488-489). *Kısası-i Yûsuf* ve *Ana ve Oğul Destânı* gibi *Kesikbaş Kitâbı*'nın da karışık lehçe özellikleri göstermesinin ve /d/'li sözcükler ihtiva etmesinin nedeni, bu eserin Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış *Kesikbaş Destânı*'nın Eski İdil Türkçesine aktarılmasıyla oluşturulmuş olmasıdır:

Tablo 2. *Kesikbaş Destânı* ve Eski İdil Türkçesine Aktarımı

Eski Oğuz Türkçesi (Argunşah 2002)	Eski İdil Türkçesi (<i>Kesik Baş Kitâbı</i> 1903)
'Avratımı aldı gitti kuyuya Ƙayǵu koymaz gözlerümi uyuya (35)	Hem helälim aldı kirdi kuyuǵa Ƙadǵu koymaz közlerimni uykuǵa (34)
Yedi gün yedi gice iner-idi Geh başı geh ayaǵı döner-idi (70)	Yeti küni hem tüni iner edi Kâh başı kâh adaǵı töner edi (60)
Sekizinci gün 'Alî ayaǵı irdi yire Bir sâ'at oturdı 'aqlın dire (74)	Sekizinci kün adaǵı tēgdi yere Bir dem olturdı 'Alî 'aqlın tire (61)
Ƙamunuñ eli ayaǵı baǵlıdur Dīv elinden cigerleri taǵlıdur (85)	Barça-sı-ning el adaǵı baǵlıdur Dīv elindin cigerleri daǵlıdur (69)
Hele anda varısaram ben saña Kim viribidi seni benden yaña? (110)	Hâlâ men baram tēdim anda sanǵa Seni munda kim bërip iddi manǵa? (88)
'Alî eydür bunda Haǵ viridi beni Päre päre eyleyem şimdi seni (111)	'Alî aytur Haǵ bërip iddi meni Päre päre kıluram bu dem seni (89)
Ol dīv eydür biñ yaşadum dimedüm Geçdi 'ömrüm dīn Ƙayusun yimedüm (124)	Ol dīv aytur tamām miñ yaşadım Munça 'ömrüm Ƙadǵusını yemedüm (104)

3. Sonuç

Kıssa-i Yûsuf'ta Eski Türkçe ve Hakaniye Türkçesiyle de ilişkilendirilen Harezmi Türkçesi unsurlarının görülmesi birçok araştırmacının Ali'nin Harezmi olduğunu ve eserini Harezmi'de yazdığını düşünmelerine neden olmuştur. Bu hatalı çıkarımın nedeni Harezmi Türkçesinin İdil boyunda XIX. yüzyıla dek süren güçlü ve uzun soluklu tesirinin anlaşılammış olmasıdır. *Kıssa-i Yûsuf*'ta tanıklanan *adağ*, *edgü*, *id-*, *İdi*, *keğin*, *kağgu*, *kağgur-*, *yıd* ve *yıdlandır-* sözcükleri, Harezmi Türkçesini ve onun özelliklerini XIII-XIV. yüzyıllar arasına sıkıştırılan “geçiş dili” teorisi nedeniyle XIII. yüzyıldan kalma eski şekiller olarak kabul edilmişlerdir. Ne var ki bu sözcüklerin tamamını XVII ve XIX. yüzyılda İdil boyunda yazılan eserlerde görmek mümkündür. Üstelik aslen Eski Oğuz Türkçesiyle yazıldıklarını kesin olarak tespit edebildiğimiz ve İdil boyunda lehçe karışmasına maruz kalan *Kesikbaş Kitâbi* ve *Ana ve Oğul Destânı* gibi başka metinler de mevcuttur. Bu metinlerde de Harezmi Türkçesi özellikleri tanıklanmaktadır. Mesela *Kesikbaş Kitâbi*'nda *adağ* (14, 60, 61, 69, 128), *edgü* (03), *id-* (09, 21, 88, 89), *İdi* (129), *kağgu* (34, 103) ve *kağgur-* (59, 100) gibi sözcükler görülmektedir. *Kıssa-i Yûsuf*'ta görülen karışık lehçeliliğin Hakaniye Türkçesinden Eski Oğuz Türkçesine geçişi temsil ettiği iddiası da gerçeği yansıtmamaktadır. *Kıssa-i Yûsuf*'ta, *Kesikbaş Kitâbi*'nda ve *Ana ve Oğul Destânı*'nda görülen karışık lehçelilik doğrudan doğruya İdil boyundaki müstensihlerden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda *Kıssa-i Yûsuf*'un İdil Bulgarlarıyla ilişkilendirilmesi ve “Tatar edebiyatının” başlangıç eseri olarak kabul edilmesi de tabiatıyla doğru değildir.

Ali'nin eseri esasen Eski Oğuz Türkçesi özellikleri göstermektedir. Doğu Türkçesi özelliklerinin metne İdil boyunda müstensihler tarafından dâhil edilmiş olmaları Brockelmann'ın *Kıssa-i Yûsuf*'un Anadolu'da yazılmış olduğuna dair tespitinin doğruluğuna işaret etmektedir. *Kıssa-i Yûsuf*'taki karışık lehçeliliğe bu çerçeveden bakıldığında eserle ilgili problemlerin büyük bir kısmı çözüme kavuşmaktadır. Bununla beraber hâlen çözülmeyi bekleyen bir problem daha mevcuttur. *Kıssa-i Yûsuf*'un *Kesikbaş Kitâbi*'nin aslı olan *Kesikbaş Destânı* veya *Ana ve Oğul Destânı*'nin aslı olan *Hatun Destânı* gibi saf Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir nüshası ele geçmemiştir. Millî Kütüphane nüshası Türkiye'de bulunsa da dil özellikleri bu nüshanın Kırım'da istinsah edildiğine işaret etmektedir. Türkiye kütüphanelerinde Ali'nin *Kıssa-i Yûsuf*'unun bunun dışında herhangi bir nüshası tespit edilmemiştir. Eserin Türkiye veya Kazan kütüphanelerinde müstensih müdahalelerinden uzak saf Oğuz Türkçesiyle yazılmış bir nüshasının tespit edilmesi hâlinde *Kıssa-i Yûsuf*'la ilgili problemlerin tamamı çözülmüş olacaktır.

4. Kısaltmalar ve Kaynakça

- ARGUNŞAH, Mustafa (2002) *Kırdecî Ali, Kesikbaş Destanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
 AŞ = Abdulmennan Müslimoğlu'nın Şiirleri: *Mecmua*, Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü. Mirashane. № 28.
 AYDIN, Ayşe; ADZHUMEROV, Reshide (2014). “Kırım Halk Yırlarında Belli Başlı Ses Özellikleri”. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 1/4: 197-218.
 B = *Kıssa-i Yûsuf*'un Berlin nüshası: (Uygur 2003)

- BAKIROV, Marcel Khaernasovich (2022). "The Poem "Ana və Uğyl" ("Mother And Son") – The Coeval of the Poem "Kyyssai Yusuf". *Tatarica*, 18: 28-45.
- BEŞİROVA, İlida (Edt.) (2015). *Tatar Edebi Tele Tarihi (13. Gasir - 20. Yüz Başı)*, 1, Kazan: Tehsi.
- BODROGLIGETI, András (1966). "On The Prosody of 'Alī's Qissa-i Yûsuf". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 19/1: 79-97.
- BOESCHOTEN, Hendrik Erik; O'KANE, John (2015). *Al-Rabghūzī. The Stories of the Prophets. Qışaş al-Anbiyā': An Eastern Turkish Version (Second Edition)*. 2 vols. Leiden & Boston: Brill.
- BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII-XIII. Yüzyıllar)* (Çev. Halil İbrahim USTA - Ebülfez AMANOĞLU). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BROCKELMANN, Carl (1917). *Alī's Qissa'i Jûsuf, der Älteste Vorläufer der Osmanischen Literatur*. Berlin: Verlag.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2000). *Türk Dili Tarihi II*. İstanbul: Enderun.
- CİN, Ali (2011). *Türk Edebiyatının İlk Yûsuf ve Züleyhâ Hikâyesi: Ali'nin Kısası-yı Yûsuf'u*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- ÇAĞATAY, Saadet (1977). *Türk Lehçeleri Örnekleri, VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Kadar*. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- D = *Kısası-i Yûsuf'un Dresden nüshası*: (Yaman 2005)
- DÇ = *Defter-i Çingiznâme*: (Ivanics ve Usmonov 2002)
- DEMİRAL, Abdullah (2012). *Harezmi Türkçesinde Birleşik Fülleler*. Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi.
- DOERFER, Gerard (1977). "Das Chorasantürkische". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 25: 127-205.
- ECKMANN, Janos (1958). "Çağatay Dili Hakkında Notlar". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 6: 115-126.
- ECKMANN, Janos (1960). "Küçük Çağatay Grameri". *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 10/1: 41-64.
- ECKMANN, Janos (2014). *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz. Osman Fikri SERTKAYA)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- EF = *Kitâb-ı Müstetâb Şeref-meâb Evrâd-ı Fethiye*, Kazan, Kazan Üniversitesi Matbaası, 1888.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican; AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugatı't-Türk (Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- e-T = Tatarskaya Virtual'naya Gimnaziya (2010). Mevlu Kuliy. https://tatar.org.ru/_educ/virt-gimn/books/9adabcyr/25.html (Erişim Tarihi: 10.08.2023).
- FLEISCHER, Henricus Orthobius (1831). *Catalogus Codicum Manuscriptorum Orientalium Bibliothecae Regiae Dresdenis*. Leipzig: Fr. Chr. Guil. Vogel.
- GANİYEVA, Rezeda (1988). *Vostochny Renessans i Poet Kul Gali*, Kazan: İzd-vo KGU.
- GÜLENSOY, Tuncay (1989). "Alī". *İslâm Ansiklopedisi*, 2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 379.
- HOUTSMA, Martin Theodoor (1889). "Ein alttürkisches Gedicht". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 53: 69-98.
- IVANICS, Maria; MIRKASYM, USMANOV (2002). *Das Buch der Dschingis-Legende (Dâftâr-i Çingiz-Nâmâ) I (Vorwort, Einführung, Tränskription, Wörterbuch, Faksimiles)*. Szeged: Studia Uralo-Altaica.
- İBRAHİMOV, Elçin (2019). "Alī'nin Kısası-i Yûsuf Eserinde Eski Oğuzcannın Dil Özellikleri". *Yeni Türkiye*, 25/106: 506-509.
- İM = *İmân Ma'nâsı ve hem Faziletleri ve Sevâbları Beyânındadır* (1885). Kazan, Kükübin. *Kesik Baş Kitâbı* (1903). Kazan: Kerimiye.
- KORKMAZ Z. (1974) "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 21-22: 41-48.
- KÖKTEKİN, Kazım (1999). "Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Hatun Destanı ve Dili". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 12/1: 1-29.

- KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat (1980). *Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Ötügen.
- KULİYEV, İlkin (2011). *Kul Elinin "Kisseyi-Yusif" Poemasının Dili (Metodik Vesait)*. Bakü: Mütercim.
- KÜ = *Kıssa-i Yüsuf*'un Kazan Üniversitesi nüshası: Ali. *Kıssa-i Yüsuf*. Kazan Devlet Üniversitesi Kütüphanesi. № 739.
- MANSUROĞLU, Mecdu (1960). "Şerhü'l-Menâr'ın Dili Hakkında", *V. Türk. Tarih Kongresinde Sunulan Tebliğler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 367-374.
- MH = Mevla Kuli Hikmetleri (e-T 2010)
- NADJIB, Emir (1989). *İssledovaniya po İstorii Tyurskix Yazıkov XI-XIV vv*. Moskva: Nauka.
- ONUR, Samet (2021). "Harezmi Türkçesinin İdil Boyunda Devamı ve Nasihatü's-Sâlihîn". *Orta Türkçe Döneminin İlk Evresi: Sorunları ve Çözüm Önerileriyle Harezmi Türkçesi* (Edt. Yaşar Şimşek). Ankara: Akçağ, 373-404.
- ORSATTI, Paola (2019). "Persian Language in Arabic Script: The Formation of the Orthographic Standard and the Different Graphic Traditions of Iran in the First Centuries of the Islamic Era". *Creating Standards* (Edt. Dmitry Bondarev - Alessandro Gori - Lameen Souag). Berlin-Boston: De Gruyter, 39-72.
- PERTSCH, Wilhelm (1889). *Verzeichniss der Türkischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin: A. Asher & Company.
- RA = *Risâle-i Azîze*: Taceddin Yalçigul (1897). *Risâle-i Azîze Şerh-i Sebâtü'l-Âcizîn*. Kazan: Dombrevski.
- RM = Rahimkul Ebubekiroğlu'nun Metni: *Mecmua*, Galimcan İbrahimov Dil ve Edebiyat Araştırmaları Enstitüsü. Mirashane. № 28.
- SAMOYLOVIÇ, Aleksandr Nikolaeviç (1941). "Orta Asya Edebi Dili Tarihine Dair" (Çev. Abdulkadir İnan). *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları 1940-1941 - Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Yılık Çalışmaları Dergisinin 1. Sayısından Ayrı Basım*. İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 73-95.
- SARICA, Bedri (1994). "Olga-Bolga Sorunu ve Yeni Bir Kitâb-ı Güzide Nüshası Üzerine". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1/1: 123-136.
- SEDİGHİ, Anousha; SHABANI-JADIDI, Pouneh (2018). *The Oxford Handbook of Persian Linguistics*. Oxford: Oxford University.
- ŞAHİN, Fatma Yelda (2017). "Üç Noktalı Fe" Harfinin Ses Karşılığı Oğuzların /w/ Karahanlıların /v/ Ünsüzü Kullanımı". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 65/2: 351-413.
- Şihabüddin Mercani (1897). *El Kısmü'l-Evvel min Kitâbu Müstefâdü'l-Ahbâr fi-Ahvâli Kazan ve Bulgar*. Kazan: Dombrevski.
- TAŞKESENLOĞLU, Lokman (2019) "Mevlitlerin Anonim Bölümlerinden Olan Hâtûn Destanı ve Yeni Tespit Edilen Bir Nüsha Üzerine Değerlendirmeler". *Uluslararası 19 Mayıs Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*. (Edt. Hanhasan oğlu Hasanağa RAMAZANLI - Samira KHADHRAOUI-ONTUNÇ). Samsun: İksad, 20-32.
- TENİŞEV, Edhem Rahimoviç (1987). "O Yazıke Poemi Kul Gali «Kıssa-i Yusuf»". *Turcologica*, 268-276.
- USMANOV, Mirkasım Abdulahatoviç (1972). *Tatarskiye İstoricheskiye İstochniki XVII—XVIII vv*. Kazan: Kazan Devlet Üniversitesi.
- UYĞUR, Sinan (2003). *Ali'nin Kıssa-i Yüsuf'u (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yüksek Lisans Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi.
- VY = *Karışık Lehçeli Vatikan Yazması*: ATALAN, Soner (2021) "Karışık Tarihî Lehçeli Vatikan Yazması: Vat.Turc.431", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 18/2: 203-243.
- YAMAN, Hakan (2005). *Die Yüsuf-Legende in der Version von 'Ali Nach dem Dresdener Manuskript Eb. 419*. Doktora Tezi. Göttingen: Göttingen Üniversitesi.